

شاهنامه

رئیس‌انسی شهری در ایران

جلسه چهارم

ارائه دهنده: محمدمنان رئیس‌ی

دانشیار معماری دانشگاه قم

پاییز ۱۴۰۲

کاپیتالیسم (معادل لاتین لیبرال سرمایه‌داری) مأخوذ از واژه «کاپیتال» است که برگرفته از ریشه لاتینی کاپیتلیوم است. پیشوند «caput» در لغت به معنای «سر» و در زبان اقتصاد به معنای «سرمایه» به کار می‌رود.

مبانی نظام لیبرال سرمایه‌داری به کلی متأثر از فردگرایی و منافع فرد (در تقابل با جمع‌گرایی و منافع جمع) است. این موضوع در دو اصل مهم اصالت فرد و آزادی فرد تجلی یافته است. به این معنی که طبق این نظام اقتصادی، اجتماع، فاقد وجود حقیقی است و تنها از وجود اعتباری برخوردار است

طبق مبانی این نظام، اصل، تکیه بر مالکیت خصوصی و آزادی مطلق فرد است جز آن که در مواردی نادر، دولت‌ها ناچار شوند بر خلاف این مبنا، برخی از سرمایه‌ها را عمومی اعلام نمایند. این مبنا باعث رشد بی‌رویه امپراتوران بزرگ اقتصادی گردیده که بدون هیچ محدودیتی با حمایت دولت‌های خود به غارت سرمایه‌های ملت‌های ضعیف‌تر پرداخته‌اند.

به دلیل تأثیرات نظام سرمایه‌داری، زمین به مجرای برای جریان سرمایه تبدیل می‌شود و به نوعی، سرمایه‌ی ثابت را به وجود می‌آورد. بنابراین قیمت زمین و ساختمان به شدت از ساختار اقتصادی سرمایه‌داری تأثیر می‌پذیرد. به این ترتیب، زمین که تا قبل از ظهور لیبرال سرمایه‌داری، کالایی مصرفی برای مصرف واقعی خانوارها و صنایع و غیره بود، به کالایی سرمایه‌ای بدل می‌شود که این موضوع را در تاریخ معاصر ایران، می‌توان از اواسط دوره قاجار (یعنی همزمان با شدت گرفتن تأثیرپذیری ایران از الگوهای فرهنگی و اقتصادی غرب) به تدریج ملاحظه نمود.

تأثیرات لیبرال سرمایه‌داری بر ساختار شهر:

اگرچه سرمایه‌داری می‌تواند باعث رشد بالای اقتصادی گردد اما به دلیل آزادی سرمایه‌گذار در انباشت و انتقال نامحدود سرمایه برای کسب سود بیشتر، اختلاف طبقاتی به شدت در شهرها افزایش یافت. با ظهور نظام سرمایه‌داری، درآمدهای نابرابر در اکثر کشورها تشدید در بریتانیا تأثیرات اقتصادی این نظام منجر به این شد که درآمد ۱۰ درصد مردم ثروتمند شهری حدود ۱۴ برابر ۱۰ درصد مردم فقیر گردد که این اختلاف درآمد در بسیاری از موارد منجر به شکست پروژه‌های شهرسازی شده است.

به این ترتیب، آزادی بی‌قید و شرط فردیت و عدم دخالت دولت در امور مردم موجب تشدید اختلاف دو قشر اقلیت دارا و اکثریت فقیر شد. لذا از مهمترین تأثیرات نظام لیبرال سرمایه‌داری بر بافت‌های شهری، تقسیم شهر به دو قطب فقیرنشین و ثروتمندنشین است؛ چیزی که دیوید هاروی از آن به عنوان شهرهای تقسیم شده یاد می‌کند.

خیابان باب همایون یا ارک در دوره پهلوی، نمونه ای از خیابان باکیفیت ایرانی و جایی
برای حضور همزمان و کیفی انسان و آب و درخت

مأخذ: پایگاه موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران <http://www.iichs.ir>

اعتقاد و پای فشاری
شهرسازان لیبرال بر
پوزیتیویسم منطقی و
روشهای کمی و نادیده
گرفتن کیفیتهای شهری،
سبب بروز مسائل مختلفی
در ساختار شهر گردید که
از مهمترین آنها مشکلات
زیست محیطی، منطقه-
بندی نامتوازن شهری،
قطببندی شهر، ظهور
مناطق حاشیه نشین،
افزایش ناامنی و غیره بود.

مقایسه تطبیقی وضعیت میدان توپخانه در دوره قاجار (عصر مشروطه) و دوره معاصر؛
تغییر ماهوی میدان از فضای کیفی و انسان محور به فضای کمی و اتومبیل محور

و فور خیابان‌ها با نام‌های سی
متری، دوازده متری، بیست
متری و غیره گویای نگاهی
کمی به خیابان است.

اگر در دوره رضاشاه یا به
اصطلاح مدرنیسم، در میدان‌ها
هنوز کیفیت موضوعیت داشت،
از دهه چهل به بعد بود که
مفهوم میدان به «فلکه» یعنی
کارکردی‌ترین شکل ممکن
تغییر یافت

لذا به دنبال این تأثیرات، آنچه
امروز به عنوان خیابان و میدان
و خانه و غیره در ساختار شهر
می‌شناسیم، دیگر نه مفاهیمی
کیفی بلکه پدیدارهایی صرفاً
کمی هستند.

قیمت
۶,۲۰۰,۰۰۰,۰۰۰ تومان
شش میلیارد و دویست میلیون تومان

قیمت متری:
۱۰۰,۰۰۰,۰۰۰ تومان

مشخصات ملک

مساحت: ۶۲ متر

تعداد اتاق: ۱

سن بنا: ۱۵ سال ساخت

طبقه: ۱

اعلان

خانه ایست در خیابان چراغ برق کوچه
ناظم الاطباء نمره ۸ مشتمل بر پرونی و اندرونی
و حیاط خلوت و دارای طویل و مفصل ذرع به
قیمت عادلانه بفروش میرسد و تخفیف هم داده
خواهد شد طالبین بدوا خانه ناظم الاطباء رجوع
فرمایند « غلامعلی »

۱ - ۳

تأثیرات لیبرال سرمایه‌داری بر معماری مسکن

افزایش مهاجرت، در یک بازه‌ی زمانی کوتاه، مسکن را در مناطق شهری با کمبود مواجه می‌سازد و بالتبع، به افزایش شدید قیمت زمین و مسکن، منجر می‌شود؛ برای مثال، طبق آمار و ارقام موجود، فقط بین سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۴، مسکن کارگران (یعنی همان افرادی که بخش قابل توجهی از آنها برای کار از روستا به شهرها مهاجرت کردند)، حداقل ۴۰۰ درصد افزایش قیمت داشته است. بین سال‌های ۱۳۴۲ و ۱۳۵۷ (یعنی همان سال‌هایی که نظام تولیدی و اقتصادی کشور کاملاً متأثر از سیاست اصلاحات ارضی بود)، کل جمعیت کشور با میانگین نرخ رشد سالانه ۲.۹ درصد، از ۲۳ به ۳۵ میلیون نفر رسید لکن میانگین نرخ رشد سالانه جمعیت روستایی به مقدار نسبتاً کم ۱.۲ درصد و در بخش شهری به مقدار مطلقاً بالای ۴.۶ بود. در سال ۱۳۴۲ جمعیت روستایی ۶۵ درصد کل جمعیت را تشکیل می‌داد اما در سال ۱۳۵۷ این رقم به ۵۳ درصد کاهش یافته بود و عجیب آنکه شاه مدعی شده بود تا سال ۱۳۵۹، جمعیت روستایی را به دو میلیون نفر کاهش خواهد داد.

زمزمه‌های جایگزینی سرپناه‌های کمی به جای خانه‌های کیفی از سوی معماران ایرانی را در شماره‌های اولیه نشریه آرشیوکت در اواسط دهه ۲۰ شمسی می‌توان مشاهده نمود. اژدری (معمار و شهرساز) در مقاله‌ای با عنوان «مسئله تهیه مسکن در تهران و شهرستانها» که در شماره‌های اول و دوم این نشریه منتشر شد چنین بیان می‌دارد: "در کشورهای اروپا، خانه احتیاج به حیاط ندارد، حوض لازم ندارد چونکه زندگی در خانه بیشتر در اتاق می‌گذرد... بنابراین راه حلی که آنها برای مسکن دادن اشخاص پیدا کرده‌اند از هر حیث، «مقرون به صرفه‌تر» است. به این معنی که از ساختمان‌های بزرگ دارای چندین طبقه و هر طبقه دارای چندین آپارتمان و یا اتاقهای متعدد استفاده می‌شود" (اژدری، ۱۳۲۵، ۵۲).

به دنبال نتایج و الزامات نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری و به ویژه اصلاحات اراضی در دوره پهلوی دوم، روند جابه‌جایی جمعیت‌های شهری و روستایی تشدید شد؛ چیزی که سبب شد موضوع «اهلیت» و «بستگی به مکان» از اعتبار ساقط شود و سودای زندگی بهتر در مکانی دیگر، همه را دچار سردرگمی کند.

در گذشته، فضاهای اصلی خانه دور حیاط مرکزی اسم‌هایی داشت که بیشتر بر کیفیتشان دلالت می‌کرد تا بر عملکردشان. تالار، سه‌دری، پنج‌دری، شاه-نشین، ایوان، بهارخواب، سرداب و غیره. این نام‌ها بیشتر به حال و هوای فضا اشاره داشت تا به کارکردهای فضا؛ از میان این فضاها شاید تنها مطبخ باشد که بر عملکرد طبخ اشاره داشت. اما از پس از دههٔ چهل و بروز نتایج نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری و به ویژه اصلاحات اراضی، کمیت جایگزین کیفیت شد، به نحوی که اکنون، فضاهای خانه را با نام‌هایی چون پذیرایی و ناهارخوری و خواب و آشپزخانه و غیره می‌شناسیم؛ برای معرفی یک خانه باید مترهاژ آن و تعداد اتاق‌های خواب و بهای هر مترمربع آن را بگوییم. حیاط دیگر نه حیاط میانی و هدیه‌کننده‌ی صفا به خانه و نه حتی حیاط اختصاصی و فضای سبز خانهٔ ویلایی که اصلاً به معنی ۴۰ درصد باقی مانده از زمینی بود که اکنون فقط در ۶۰ درصد آن اجازهٔ ساخت داشتیم.

کوی ۴۰۰ دستگاہ، اولین نمونه از خانه‌های ردیفی و ارزان قیمت در ایران
مأخذ: مجله آرشیفتکت، ۱۳۲۶، ۱۳۲

بخشی از تصویر هوایی تهران در سال ۱۳۳۵. به رغم آنکه ابنیه مسکونی در نیمه پایین تصویر، از الگوی درونگرا تبعیت کرده اند اما در نیمه بالای تصویر، ابنیه مسکونی تازه ساخت با توده گذاری برونگرا و ردیفی قابل مشاهده است که این امر نشان می دهد در این سال به تدریج الگوی برونگرا در ابنیه مسکونی شهر تهران در حال گسترش بوده است.

بخشی از تصویر هوایی قم در سال ۱۳۳۵ (در محدوده خیابان امام خمینی و خیابان زینبیه)؛ در این تصویر ابنیه بین دو خیابان امام خمینی و زینبیه (نیمه راست تصویر) دارای الگوی درونگرا هستند اما ابنیه ای که تازه ساخت هستند و در محدوده غربی خیابان زینبیه قرار دارند (نیمه چپ تصویر) هم دارای قطعات تفکیکی کوچکتری هستند و هم دارای الگوی ردیفی و برونگرا هستند؛ این تصویر نشان می دهد در اواسط دهه ۳۰ الگوهای برونگرا و توده گذاری ردیفی به تدریج از شهر تهران به سایر شهرها و حتی شهری مذهبی همچون قم در حال گسترش بوده است.

خانه‌های ردیفی و برونگرا (به عنوان یکی از پدیدارهای متأثر از نظام لیبرال سرمایه‌داری) تناقضات متعددی با سبک زندگی اسلامی دارد که در مواردی همچون تضعیف حریم خصوصی به دلیل برونگرایی خانه، سایه‌اندازی خانه‌های پشتی بر جلویی، محدودیت رویت آسمان در اثر افزایش ارتفاع بدنه شمالی معابر و غیره بروز می‌یابد.

تأثیرات لیبرال سرمایه‌داری بر معماری بازارها و مراکز تجاری

تهران، مرکز خرید کورش، نمونه‌ای از ایده‌های گسترده و کریدورهای بصری کاملاً شفاف که امکان دید حداکثری به مغازه‌های واقع در طبقات مختلف را فراهم می‌نماید.

تهران، مرکز خرید کورش، در این تصویر، تعریف فضاهای پاتوق گونه در بازار که تأثیر بسزایی بر افزایش بازارگردی و بالتبع مصرف گرایی دارد مشهود است.

تأثیرات حاصل از ترویج مصرف گرایی (به عنوان یکی از مهمترین مولودهای لیبرال سرمایه‌داری) بر تحولات کالبدی فضایی بازارها و مراکز تجاری معاصر

ویدهای گسترده

ویتترین

اختلاط مغازه های با کاربری های مختلف

کریدورهای بصری شفاف

عرضه کالاها در معابر شهری و متن آمد و شد روزمره شهروندان

لزوم کاربست تدابیر میان رشته‌ای برای اصلاح وضعیت موجود

اهمّ تغییرات حاصل از لیبرال سرمایه‌داری بر معماری بازارها و مراکز تجاری معاصر

تبیین تاثیرات نظام درآمدزایی مدیریت شهری بر
تحولات شهر معاصر ایرانی

باتشکر از مسن توجه شما